

PIRMOSIOS LIETUVIŠKOS KNYGOS TARMĖ

J. SENKUS

I. ĮVADINĖS PASTABOS

1. Mažvydo Katekizmo tarmės esamieji spėjimai ir tyrinėjimai

Kad Katekizmo¹ kalbos pagrindą sudaro žemaičių tarmė, yra nuo seniai pripažinta. A. Šleicheris (žr. [1] XI) Katekizmą priskyrė klaipėdiškių tarmei (plg. [2] 45). Šita teorija buvo ilgą laiką priimta bei pripažinta. 1922 m. Mažvydo raštų leidinio redaktorius šią teoriją atmetė, sakydamas „iš tikro apie jo tarmę tikt tiek tegalime tuom tarpu nutarti, jog ji žemaitiška. Arčiau ribas apibrėžti dar neįstengiamo“ ([1] XI). K. Būga ([3] LVII ir 6) Katekizmo bei jo vertėjo Mažvydo tarmę laiko šiaurės vakarų žemaičių tarme. Bet nei vienas, nei antras aiškiau bei plačiau savo teigimų nepagrindžia ir nesiima pagrįsti bei įrodyti. To nepadaro ir nesiima padaryti ir kiti lietuvių kalbininkai. Pavyzdžiui, A. Salys, kalbėdamas, kad kai kurie žemaičiai išlaiko dvibalsius *am*, *an*, *em*, *en* sveikus, tik užsimena, kad ir „Mažvydas rašo *an*, *am* ir *en*, *em*, vadinasi, yra išlaikęs juos sveikus. Bet jis ir kilimo, tur būt, yra iš Žemaičių pietų kampo“ ([4] 15). Tai atlieka norvegas Ch. Stangas savo veikale „Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas“.

Ch. Stangas, benagrinėdamas Katekizmo kalbą, nors ir ne visai įtikinamai sugriovęs A. Šleicherio įrodymus, prieina tokių išvadų (žr. [5] § 340): 1. Mažvydas buvo Didžiosios Lietuvos žemaitis. 2. Jo visas kalbos pagrindas yra šiaurės vakarų arba vidurio žemaičių tarmė. 3. Katekizmo tarmė nėra grynai žemaitiška, bet žemaitiška su aukštaitiškomis priemaišomis.

Vis dėlto Mažvydo kalba nėra sujauktas žemaičių ir aukštaičių tarmių mišinys, o tik aukštaitybėmis modifikuota žemaičių tarmė. Vadinasi, šalia normalių (žemaitiškų) lyčių pasitaiko ir aukštaitiškų dalykų.

2. Lietuvių kalbos kitimas ir žemaičių tarmės plotas

Pagal istorinės lietuvių kalbos gramatikos duomenis senovės lietuviai dar maždaug prieš 500 metų, pavyzdžiui, žodį *medį* taip yra tarę bei linksniavę: **medjai*, **medjuon*, **medjamus*, **medjuons*, **medjais*, **medjuonsen*. Taip tarę ir

¹ Čia taip vadinamas M. Mažvydo verstas Catechismusa prasty szadei..., Karaliauczi, 1547.

linksniavo *jautį* ir kitus žodžius. Iš pavyzdžių matome, kad senovės lietuvių linksniavime bei tarime vietoj dabartinių *dž, ė* buvo garsų junginiai *dj, tj*. Paskui tose lytyse, kur po šių *tj, dj* buvo senovinis trumpasis ar tuo metu jau sutrumpėjęs *a* (išskyrus dvibalsyje *au*), jis šiaurės vakarų Lietuvoje imtas tarti kaip *e; j*, atsiradęs prieš *e*, pagal istorinės lietuvių k. fonetikos dėsni turėjo išnykti (žr. [6] § 88 ir [5] § 28), vadinasi, *tja, dja > tje, dje > te, de*. Tokiu būdu vietoj senovės lietuvių **medjai, *medjamus, *medjais* čia pradėjo tarti: *medei, medem(u)s, medeis*.

Šitaip pradėjusi kalbėti šiaurės vakarų Lietuvos dalis jau nuo seniau vadinta Žemaičiais, pietų rytų — Aukštaičiais.

Šis garsų pakitėjimas, suformavęs lietuvių kalbą į žemaičių ir aukštaičių tarmes, šiandien Stango (žr. [5] § 28) yra pavadintas „žemaitiškuoju garsų dėsniu“. Atsirado jis XV a. XIV a. dokumentuose bei kronikose randame vietovardžius (žr. [7] 23 ir t.t.), užrašytus su *t, d*, pvz.: *Gederaiten* (Giedraičiai), *Wandeiagel* (Vandžiogala). Patys *Aukštaičių* ir *Žemaičių* vardai tuose šaltiniuose rašomi taip pat su *t*. XIV a. pabaigos dokumentuose yra jau taip užrašytų vietovardžių: *Saltzeniken, Salseniken* (Šalčininkai), *Salse* (Šalčia — upelio vardas į pietus nuo Vilniaus), *Anse* (Ančia — Juodoji ir Baltoji — Nemuno intakai). Bet Žemaičių *Ančia* tų pačių šaltinių ir tuo pačiu metu užrašyta *Ante*. Taigi išeina, kad žemaičių ir aukštaičių tarmės yra atsiradusios XIV a. pabaigoj ar XV a. pradžioj — kaip tik prieš pirmosios lietuvių kalba knygos išspausdinimą.

Seniau žemaičių kalbos (tarmės) plotas buvęs didesnis, negu šiandien: istorinė žemaičių aukštaičių sienaėjusi Nevėžiu. Šiandien Žemaičiams priskiriamas šiaurės vakarų Lietuvos TSR keturkampis tarp *Darbėnų, Vegėrių, Raseinių* ir *Žemaičių Naumiesčio*. Pagal žemaitiškąjį garsų dėsni Žemaičiams priskiriamas ir trikampis tarp *Šilutės, Sařtininkų* ir *Labguvės* — ir čia tariama *mėdei, jāutei*... Be to, dar čia žemaitiškai tariamas dgs. viet. — *lauku's* ~ *laukuse* (laukuose) ir *i, u > e, o* (išskyrus žvejų tarmę), bet vns. naud. ištariamasis aukštaitiškai — *vī'ŗoī, sū'nōī* ~ vīrui, sūnui. Taigi čia yra pereinamoji žemaičių aukštaičių tarmė.

3. Žemaičių tarmės raida ir pagrindinės ypatybės

Žemaitiškojo garsų dėsni (*t, d: ė, dž*) veikimas ir dvibalsių *ie, uo* skirtingo tarimo riba bemaž sutampa, išskyrus minėtąjį trikampį. Šiandien dėl skirtingo *ie, uo* tarimo ne tik atskiriame žemaičius nuo aukštaičių, bet dar žemaičius suskirstome į tris patarmes — aukštaičių jau tuo metu turimų dvibalsių *uo, ie* vietoje žemaičių trejopai tarta:

aukštaičių <i>uo</i> : žem.	1. <i>o'</i> — <i>dō'na</i>	} ~ duona
	2. <i>u'</i> — <i>du'na</i>	
	3. <i>ou</i> — <i>dōuna</i>	
aukštaičių <i>ie</i> : žem.	1. <i>e'</i> — <i>pē'ns</i>	} ~ pienas
	2. <i>i'</i> — <i>pi'ns</i>	
	3. <i>ei</i> — <i>pēins</i>	

Pagal šį skirtingą *duonos* tarimą trys žemaičių patarmės yra vadinamos *donininkais*, *dūnininkais*, *dounininkais*, o pagal svarbiausią jiems priklausančią miestą Klaipėda, Raseiniai, Telšiai galime juos vadinti klaipėdiškiais, raseiniškiais, telšiškais. Telšiškius nuo raseiniškių skiria įstrižainė *Upyna—Tvėrai—Judrėnai*. Klaipėdiškiams tenka pajūrio sritis nuo Kretingos iki Šilutės. Spėjama, kad klaipėdiškių *e*, *o* (*dē'na*, *dō'na*) yra senieji visų lietuvių tarimo garsai, iš kurių paskiau atsirado aukštaitiškosios *ie*, *uo* ir žemaitiškosios *dūnininkų*, *dounininkų* lytys (plg. lotynų liaudinę lytį *nōvo*, italų *nuovo*, prancūzų *nouveau*). Todėl manoma, kad „Jaunius, matyti, vien fonetikos sumetimais tvirtino, kad klaipėdiškių *dē'na* ir *dō'na* esančios prolytės kitų žemaičių lytims: *dē'ina*, *dī'na* ir *dō'ina*, *du'na*. Iš tiesų XVI a. gudiškuose mūsų valstybės aktuose išlikę vietovardžiai rodo, kad anuo metu žemaičiai bus tebetarę dar *e*, *o*. Dounininkų plotui tenkančiųjų vietovardžių tarpe man nepavyko surasti jokių *ei*, *ou* pėdsakų. Aktai paprastai rašo *e*, *o*, o *dūnininkų* plote kartais ir *u*, *y*. Tatai rodo, kad čia jau buvo prasidėjęs *e*, *o* > *i*, *u*“ ([7] 26).

Išvadoje šį spėjimąjį garsų keitimąsi trumpai taip galėtume pavaizduoti.

$$\text{Senovės lietuvių } \bar{e}, \bar{o} > \begin{cases} \rightarrow \text{aukštaičių } ie, uo \\ \rightarrow \text{žemaičių } e^*, o^* \end{cases} \begin{cases} \rightarrow \text{klaipėd. } e^*, o^* \\ \rightarrow \text{rasein. } i^*, u^* \\ \rightarrow \text{telšišk. } ei, ou \end{cases}$$

O pagal senųjų dokumentų vietovardines lytis išeina, kad žemaičių dabartinės trys patarmės yra atsiradusios tarp XVI a. pabaigos ir XVII a. pradžios—jau po 1547 m., po Mažvydo.

II. MAŽVYDO KATEKIZMO TARMINĖS YPATYBĖS

1. Fonetika

a) Balsiai ir dvibalsiai

ė

Siaurasis *ė* (kilęs iš **ē*) žemaičių (išskyrus kai kurias vietas apie Priekulę) ir seniau vietomis Rytprūsiuose (pvz., apie Tilžę ir kt.) ištariamasis *ie*. Pvz., žemaičiai telšiškiečiai: *tīēys* ~ tėvas, *tūpīēdams* ~ tupėdamas ([8] 11), raseiniškiai: *tīēys* ~ tėvas ([8] 17), *tūpīēdams* ([9] 88), žvejai: *tīēps* ~ tėvas ([10] 61), *tūpīēdams* ([10] 62). (Dėl tokio pat vartimo kitose kalbose plg. lotynų liaudinę lytį *cēlo*, italų *cielo*, prancūzų *ciel*).

Kada lietuvių kalboje prasidėjo šis virtimas, sunku tikrai pasakyti. Katekizme vietoj dabartinės literatūrinės kalbos *ė*, paprastai, rašoma *e* ir kartais *ie*. Po *h*, *g* visada rašoma *ie*, bet čia tas *i* gali būti minkštinamasis ženklelis. Dvibalsis *ie* vietoj *ė* rašomas šiuose toliau pateikiamuose Katekizmo pavyzdžiuose (žr. [1] ir plg. [5] § 26):

1) žodžio viduryje: *cziesa* (44, 2²; 54, 17; 69, 2), *cziesi* (57, 24), *drebieghimu* (36, 18/19), *kieliese* (21, 16), *miliekiet* (33, 11), *milieia* (33, 12),

² Pirmasis skaičius žymi Katekizmo puslapį, antrasis—eilutę.

milieti (33, 19), *niekakiu* (35, 7), *riedik* (59, 1), *sątiwqanems* (33, 7/8), *stawieti* (12, 2), *Tiewa* (24, 11; 41, 2; 59, 8), *Tiewai* (35, 11), *Tiewe* (45, 2 ir 6; 48, 19; 54, 2), *Tiews* (65, 13), *Tiewu* (35, 8; 45, 15), *turieti* (37, 2), *turietu* (37, 21);

2) antrinėje žodžio galūnėje: *miliēk* (38, 21; 58, 7), *naktie* (78, 5) ~ *naktē(je)*, *padiek* (66, 24), *pawizdiek* (79, 5), *rustibien* (35, 11), *szirdie* (34, 20) ~ *širdē(je)*, *traiczie* (45, 16), *turiek* (59, 6).

Kad čia yra tik minkštumas pažymimas, sunku būtų tikėti — čia tas *i* daug dažnesnis yra, negu prieš senovinį *e* trumpąjį (**ē*). Kaip čia tas senovinis *ē* (ilgasis) buvo tariamas, taip pat sunku pasakyti. Dažnesnis rašymas *e*, negu *ie*, gali būti ir ne visai tikras fonetinis dalykas. Vietoj aukštaičių *ē* šiandieninis žemaičių tarimas *ie* (su ne visai ryškiu *i*): *dīēl* ~ *dēl*, *tōpīēd,āms* ~ *tupēdamas* ([8] 15) mums leidžia nors iš dalies spėti ir Katekizmo autorių taip kalbėjus bei tarus.

o

Vietoj lk *o* Katekizme rašoma *a* ir rečiau *o*. Kaip jis buvo tariamas, mes tik spėti tegalime.

Šiandien rytiečiai aukštaičiai ištaria *ā*, vietomis *ā* (*ā* su *o* priemaiša bei atspalviu ir gryną *ā*). Ir vakarų aukštaičių, kur šiandien *o* ištaria, senovėje buvo *ā*, vėliau *ā* ištariamas. Šiandien *ā*, be rytiečių, turi dar kai kur ir klaipe-diškiai žemaičiai, pvz.: *rāpe* ~ *ropē*. Be to, Klaipėdos krašte arčiau į Priekulę šiandien dar turimas *o*, visi kiti žemaičiai žodžio viduryje vietoj senovinio *ā* bei rašomosios kalbos *o* turi *uo* ar *uo*: *mūoītinās* ([8] 11) ~ *motinos*, *muōī,īnās* ([8] 17), *nuōr°* ([8] 10) ~ *noru*, *nuōr°* ([8] 17) ~ *noru* (*noriu*). Virtimo eilė tokia: *ā > ā̇ > ō > uo*. Rytprūsių žvejai kitaip dvibalsina — verčia *ou* (su ryškiu *u* po *o*): *šōuku* ~ *šoku*, *pōunai* ~ *pōnai* ([10] 12).

Pirmosios mūsų knygos išleidimo metu, matyt, buvo lietuvių kalboje, tikriau Katekizmo autoriaus tarmėje, antrasis virtimo laipsnis, nes šalia žodžių, dažniausiai parašytų su *a* (pvz.: *bralei* (8, 4), *szadei* (17, 2), *szmaniu* (17, 3) ~ *žmonių*, *paczias* (8, 2) ~ *pačios*), nemažai pasitaiko ir su *o*. Su *uo* parašant visai nepasitaiko; jis, matyti, Žemaičiuose daug vėliau atsiradęs.

o rašymas pasitaiko tik šiuose žemiau pateikiamuose pavyzdžiuose (žr. [1] ir plg. [5] § 22).

1) Žodžio viduryje: *altoriaus* (28, 10), *bilodams* (26, 7), *dony* (32, 18 dusyk), *klausitoius* (36, 16), *malonei* (54, 10), *malones* (58, 12), *mokik* (67, 1), *mokslas* (13, 1), *nota*, *notas* (68, 2 ir 4; 72, 4), *Ponas* (30, 19), *raschose* (13, 14), *roda* (10, 11), *Rosza* (73, 7) ~ *rožė*, *skaitose* (13, 14), *schlowinti* (58, 24), *szodzia* (30, 17).

2) Antrinėje (vėliau atsiradusioje) galūnėje: *baszniczio* (11, 6) ~ *bažnyčio(je)*, *iog* (9, 9) ~ *jogei*, *losko* (63, 3), *makitos* (16, 17), *saugok* (57, 5), *walio* (12, 12), *wenok* (31, 3).

Iš viso (Stangos suskaičiavimu) — 25 atsitikimai su *o* šalia 610 atsitikimų su *a*, t.y. netoli 4 %. Stangas mano, kad šis nedidelis procentas yra tik atsitiktinis sporadinis elementas iš aukštaičių (tikriausiai aukštaičių vakariečių — J. S.)

tarmės. Arba galimas būtų dar ir kitas spėjimas: Katekizmo autoriaus (žemaičių) tarmėje tuo metu senovinis *ā* buvo tariamas *ā̃*; svyruojant tarimui, aišku, retkarčiais gali būti svyravimų bei įvairavimų ir rašant.

Čia dar reikia paminėti bei priskirti pirminę absoliutinę nekirčiuotą galūnę ir kirčiuotos galūnės skiemenį, kuriame po *ā̃* (tvirtagalės priegaidės; tvirtapradės priegaidės *ā* pagal F. de Sosiuro (Saussure)—Fortunatovo dėsnį jau buvo sutrumpėjęs) eina *s*; pvz.: *szadeia* (51, 17), *szito* (8, 6), *del tawa* (53, 25), *nog amszinas* (55, 11), *isz Marias mergas* (21, 10), *tos* (9, 21).

Aiškiai kitoks vaizdas yra absoliutinėje kirčiuotoje galūnėje. Stango su-
skaiciavimu, iš 115 Katekizme esančių tokių galūnių vietoje *ā̃* (tvirtagalės priegaidės ilgojo *a*) 40 parašyta su *o*, t.y. 34,80 %. Pvz.: *Bo ant to* (11, 20), *taipo*, *kaipo* (24, 7), *ano* (25, 17); ant *ta* (44, 1), *ia* (48, 2, 9), *kaipa* (54, 2). Pirmojoje Katekizmo dalyje dažnesnis *o*, antrojoje — *a*.

Čia turime įvardžius ar kalbos dalelytes; tokiais atsitikimais, paprastai, mažiausia būna kitų tarmių įtakos (ir rašybos apsirikimų), todėl čia, galima manyti, buvo aiškiai svyruojantis tarimas — tikro tarpinio garso tarp *a* ir *o* tarimas.

Iš visko galime daryti išvadą, kad šalia senovinio *ā* Katekizme pasitaiko jau ir *o*. Ir tai yra ne tiek kitos tarmės įtaka ar rašybos apsirikimai, kiek pačios Katekizmo autoriaus tarmės dalykas. Šis tarminis reiškinyss Žemaičiuose prasidėjęs prieš 400 metų ir liekanų dar ir dabar turi Klaipėdos krašte. Šių dienų rytiečių tarmėse tebėra senasis *ā* ir pereinamasis laipsnis *ā̃*. Dar pridurtina, kad čia dabartinio žemaičių *uo* Katekizme dar visai nėra, vadinasi, jis Žemaičiuose vėliau (iš *o*) atsiradęs.

e, u

Nekirčiuotas trumpasis *e* žodžio viduryje šių dienų žemaičių yra siaurai ištariamas, pvz., dounininkų: *pėimēni* ~ piemenį, *oudega* ~ uodega. Kaip Katekizmo pasirodymo metu bei jo autoriaus tarmėje jis buvo tariamas, lieka neaišku. Nekirčiuotas žodžio vidurio ir antrinės galūnės *e* Katekizme visada rašomas *e*: *neprietelius* (52, 13; 58, 7), *senigi* (37, 13), *atmen* (10, 26). Ar šis *e* Katekizme būtų aukštaitybė, ar tas *e* Žemaičiuose yra vėliau susiaurėjęs, sunku pasakyti.

Senovinis trumpasis lietuvių kalbos *i* šiandien kai kur Žemaičiuose yra ištariamas atvirai — *ę*: *kęts*, *pęrms* ~ kitas pirmas. Kaip jis prieš 400 metų buvo ištariamas, iš Katekizmo negalime sužinoti. Dėl rašybos kaltės jis kartais neskiriamas nuo *y*. Daug kur trumpasis *i* Katekizme kaitaliojamas su *e*, pvz.: *preimtumbet* (39, 15), *miletumbetese* (32, 22). Tai rodytų, vis dėlto, esant čia tam tikro fonetinio ryšio su šių dienų žemaičių ištairimu.

Aukštaičių trumpasis *u* kai kur Žemaičiuose ištariamas *o*: *bōva* ~ buvo, *bu'tōmet* ~ būtumėte. Katekizme to pakitėjimo visai nerandame — ar jo dar tada Žemaičiuose nebuvo, ar tik jis nepažymėtas; rašoma: *apturim* (53, 20), *žmagus* (17, 8).

Vietoj aukštaičių *ie* Katekizme, paprastai, rašoma *e*: *ischletas* (27, 3), *letu-
wynika* (11, 26), *wenas* (10, 1). Kaip iš tikrųjų jis buvo tariamas, neaišku. Neretai parašoma ir su *ie* bei *i*. Rašymas *ie* yra, aišku, aukštaitiškas. Bet čia dar reikia išskirti žodžius, kurie ir aukštaičių ir žemaičių tariaimi su *ie*. Juos su *ie* parašo ir Katekizme (plg. [5] 53). Tokie yra: 1. slaviškieji skoliniai (*wiera*), 2. su *nie-* (*niekakiu* 35, 7) ir 3. *dievas*. Šiais atsitikimais parašoma dažnai ir su *e*: *dewas* (9, 25), *Dewa* (8, 18), *greschnas* (49, 3), *greku* (58, 11). Taip pat kartais pasitaiko Katekizme aukštaitybė ir *ten*, kur, paprastai, *e* rašomas. Aiškių šios rūšies (*ie*) aukštaitybių yra apie 65. Visumoje tai yra visa nedaug. Taigi, šios rūšies aukštaitybės nekalba už tai, kad Katekizmo autorius bei vertėjas būtų buvęs aukštaitis. Priešingai, ir *ten*, kur nevartojamas *ie*, turime keletą tipiškų žemaitybių. Lytis *prisch* atitinka žemaičių *priš*; aukštaitiai turi *prieš*. *Prisch* yra pavartota 14 kartų, o *priesch* tik kartą. Aukštaitiškas *mielas* Katekizme rašomas *milas*, kuris atitinka žemaičių *mi¹ls*.

Žemaitiška yra būdvardžių ir įvardžių daugiskaitos naudininko lytis *-im(u)s*, pavartota 21 sykį šalia 5 aukštaitiškų *-iem(u)s*, *-em(u)s*. Pavyzdžiui: *Artimims* (52, 3), *darantimus* (32, 2), *gailintims* (65, 12), *Liauientims* (62, 10), *sweikims* (77, 3), *tims* (28, 1), *wiresnimus* (32, 12). Tai yra grynai žemaitiška dgs. naudininko lytis — be žemaičių ji niekur kitur nevartojama. Rašymas *temus* (20, 14), *tiemus* (25, 4), kaip minėta, yra aukštaitybė. Bet ji nėra tokia dažna, kaip *diena* (9, 5; 12, 13; 19, 2 ir kt.), kuri, matyt, kaip kasdieninis žodis greičiau paplinta su svetima fonetika. Kitos aukštaitybės yra beveik visos unikatinės. Įvardžiuotinių būdvardžių vyriškos giminės daugiskaitos vardininkas su *-igi* (= *-iji*) galimas tik žemaičių tarmės pagrindu išaiškinti — senesnysis žemaičių *e* prieš *j* asimiliuojamas virto *i*: *wysagalintigi* (21, 3), *senigi* (37, 13). Parašo kartais ir su *e*: *schitegi* (28, 5). *Silvarta* yra taip pat žemaitiškoji lytis. Taigi, visų šitų lyčių rašymas su *i*, kuriam atitinka aukštaičių *ie*, yra svarbus žemaitiškas Katekizmo bruožas. Jokia aukštaičių tarmė to *i* šiais atsitikimais neturi.

uo

Vietoj aukštaičių *uo* Katekizme, paprastai, rašoma *o*, išskyrus atsitikimus, kur yra bendras visiems žemaičiams *ū* garsas. Bet kaip jis (*o*) buvo tariamas, yra taip pat neaišku. Pavyzdžiui: *Dona* (23, 11), *doty* (9, 21), *ischdotas* (26, 4), *schwentosius* (20, 19), *wando* (24, 5). Aukštaičių *uo* čia visai nepasitaiko rasti. Bet kaip jau anksčiau minėta, šiuo atveju netenka laukti pasitaikant ir dūnininkų ar dounininkų fonetikos. Apribodami *uo* vartojimą bei palyginę su aukštaičių lytimis, čia rasime ir keletą tipiškų visiems žemaičiams dalykų. Žemaitiškas yra *a-* kamieno daugiskaitos vietininkas su *-usu* (dabartinė visų žemaičių lytis su *-ūse*, *-ūs(e)*: *hukiusu* (8, 15), *Metusu* (79, 22), *wargusu* (54, 22) ir t.t.; išimtis — aukštaitybė: *Visosu daiktosu* (8; 21).

Žemaitiškas taip pat yra vyr. gim. dgs. galininkas su *-usius*: *schaukien-
cziusius* (50, 10), kuris tėra šalia 5 pavyzdžių su *-osius* (aukštaičių *-uosius*).

Girtukle (29, 14), *girtukles* (30, 5) gretintina prie Daukanto ir Valančiaus *girtūklis*, dounininkų *gertū'klis* ~ *girtūklis* (girtuoklis), dūnininkų *girtū'klis* ~ *girtūklis* (plg. [9] § 74, 12).

ai, ei

Šie dvibalsiai Žemaičiuose ir Rytprūsiuose linkstama vienabalsinti: *mamā'itē* ([8] 17) ~ *mamaitē*, *ā'itē* ([8] 15) ~ *eiti*. Tačiau Katekizme visur rašomi dvibalsiai. Pasitaikiusieji *papekti* (67, 12), *neaplestumbi* (79, 14) laikytini korektūros klaidomis (plg. [5] § 35). Spėjama, kad tas suvienabalsėjimas lietuvių tarmėse vėlesniais laikais pradėjo rastis.

b) Žemaitiškas garsų dėsnis

Šis dėsnis dar čia reikia smulkiau aptarti. Remiantis dūnininkų tarme, šio dėsnio veikimas taip nusakytinas: prieš literatūrinės kalbos galūninius *ia*, *iai* (iš senovinio *ā*, *ai* po minkštojo priebalsio), *iams* žemaičių tarmė afrikatų neturi, išskyrus IV-sios linksniuotės (*iu-* kam.) vardažodžius: *gaidē* ~ *gaidžiai*, *jā'utē* ~ *jaučiai*, *gaidē'ams* ~ *gaidžiams*, *grāu.dē* ~ *graudžiai*, *ā'ud*, *kā'nt* ... (žr. [9] § 55); bet *rā'tšūs* ~ *rāčius*, *rā'i'sē* ~ *rāčiai* ... ([9] § 91). Dar plačiau jis išaiškintas monografijoje „Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose“ — kiek jo veikimas ten (Kuršių pamaryje — tarpe kiek į pietus nuo Rūsnės ir Labguvės) pasireiškia (žr. [10] 19 ir t.t.): prieš literatūrinės kalbos *ia*, *iai* išlaikomas *d*, *t*: *mā'ld* ~ *mėldžia*, *kā'nt* ~ *keñčia*, *šō'udems* ~ *šōdžiams*, *trēts* ~ *trėčias*, *jautē'ams* ~ *jaučiāms*, *širdēi* ~ *širdžiai*, *grā'u.dei* ~ *graudžiai*, *gaidēi* ~ *gaidžiai*, *βō'ukietēi* ~ *vokiečiai*, *sū jautēis* ~ *sū jaučiāis*; priešingai, prieš literatūrinės kalbos *ia*, *iau*, *io*, *iu* (*iū*), *ių* ir prieš *ia*, kuris iš senovinio ilgo yra sutrumpėjęs, tariamos afrikatos *dž*, *tš*: *sā'l.dže* ~ *saldžia*, *βā'l.dže* ~ *valdžia*, *plā'tše* ~ *plāčia*, *mā'r.tše* ~ *mařčia*, *gul'džā'u* ~ *guldžiaū*, *saldžā.us* ~ *saldžiaūs*, *mařā'u* ~ *mačiaū*, *saldžō'us* ~ *saldžiōs*, *mē'dže* ~ *mėdžio*, *dā'n.gtše* ~ *dañčio*, *kartišō'us* ~ *karčiōs*, *gaidžū* ~ *gaidžiū*, *girdžū* ~ *girdžiū*, *kentišū* ~ *kenčiū*, *širdžū* ~ *širdžiū*, *βā'lšu* ~ *vālčiū*, *βaldžē* ~ *valdžia* (<*valdīā), *deltšē* ~ *delčia* (<*delīā), *sū širdže* ~ *sū širdžia* (<*širdīā), *sū naktšē* ~ *sū nakčia* (<*naktīā), *didžēs* ~ *didžiās* (<*didīās), *kartišēs* ~ *karčiās* (<*kartiīās). (Žr. [3] 1, LIX ir t.t. ir plg. [5] § 28.)

Pagal šį žemaitiškąjį garsų dėsnį 1547 m. Katekizmo kalba bei tarmė yra aiškiai žemaitiška. Dėsnis nuosekliai, išskyrus tik kelias aukštaitynes, išlaikytas.

Pvz.: *kientenczius* (61, 4) ~ *kenčiančius*, *pateme* (30, 15) ~ *pačiame*, *tretes* (21, 8) ~ *trečias*, *gieidenczius* (50, 11; 59, 3) ~ *geidžiančius*, *schirde* (43, 4) ~ *širdžia*, *szadei* (viršelyje) ~ *žodžiai*,

bet: *szadzia* (12, 13) ~ *žodžio*, *treczia* (17, 15) ~ *trečia*, *didziap* (10, 7) ~ *didžiop* ..., nes čia žemaitiškojo dėsnio atsiradimo metu dar buvo senovės lietuvių ilgasis *a* (*ā*). Tam pačiam (žemaitiškajam) dėsniui priklauso ir po

minkštųjų priebalsių $a > e$. Ir šiuo atžvilgiu šis dėsnis yra išlaikytas. Pvz.: *didesneme* (28, 15) ~ *didesniame*, *tiesiausesis* (25, 22) ~ *tiesiausiasis*.

Žemaitiškojo dėsno išimtis yra tik kelios aukštaitybės, būtent: *gieidza* (29, 9) ~ *geidžia*, *treczas* (19, 1) ~ *trečias*, *patvaraianczias* (30, 9, 10) ~ *patvarojančios*, *krauias* (76, 5) ~ *kraujas*, *nenaias* (29, 20) ~ *nenaujas*, *walia* (36, 22) ~ *valia* (vns. įnag.). (Žr. [5] § 28.)

Peržvelgę visus garsus, pamatysime, kad kaip daugelis atskirų garsų, jau nekalbant apie žemaitiškąjį garsų dėsni, taip ir visa garsų visuma yra arba gali būti žemaitiška ir sudaro aiškų žemaitiškos garsų sistemos vaizdą. Šalia to yra nemažai pasitaikančių ir aukštaitiškumų. Šiam kartui čia pasitenkiname pačiais būdingiausiais bei svarbiausiais atsitikimais. Be to, čia, paprastai, imtas žodžio vidurys, galūnė tepaliesta tik ten, kur tai bemaž neišvengiama buvo (pvz., kalbant apie *o*).

c) Galūnių trumpėjimas

Tarmėse žodžio pradžios ar vidurio ir galūnės fonetiniai pakitėjimai neretai būna skirtingi. Peržvelgę Katekizmo svarbesnius žodžio vidurio garsų ypatumus, dar atskirai žvilgtelkime į galūnes.

Šiandien žodžio galūnė labiausiai yra pakitėjusi šiaurės ir iš dalies vakarų Lietuvoje: trumpieji balsiai bemaž visada nukrinta, ilgieji virsta trumpaisiais, dvibalsiai — vienabalsiais.

Kas atsitinka su žodžio galūne Katekizme?

a

Absoliutinės galūnės trumpasis nekirčiuotas *a* nukrinta: *atmen* (10, 26), *dirb* (31, 10), *gier* (12, 14) ~ *gėra*, *piln* (53, 12) ~ *pilna*. Tai sutinka su šių dienų žemaičių tarimu. Su žemaičių tarimu, žinoma, sutinka ir pagal žemaitiškąjį garsų dėsni atsiradusio *e* ($e < *j\tilde{a}$) nukritimas: *gieid* (29, 10) ~ *geidžia*, *neapkiemt* (20, 13) ~ *neapkenčia*; numetamas net ir visas skiemuo ($-je < *-j\tilde{a}$): *karaliau* (63, 5) ~ *karaliauja*.

Galūninis *a* prieš *s*, vadinasi, ne visiškoje galūnėje, dažnai išlieka; Stango suskaičiavimu, išlikęs čia *a* yra apie 160 kartų ir iškritęs 38 kartus. Iškritusio pavyzdžiai: *deschins* (47, 11), *gals* (39, 16), *ischganims* (56, 22), *Pans* (44, 2), *pilns* (65, 10), *stals* (77, 7), *welns* (53, 10; 78, 9) ir kt. Toks tarimas yra artimiausias žemaičiams, kai kuriems šiaurės Lietuvos TSR ir Rytprūsių lietuviams.

i

I-jo asmenavimo veiksmažodžio 3 asmens galūninis *i* Katekizme bemaž visada nukrinta: *gal*, *mil*, *nar*, *tik*, *tur*... Priebalsinio asmenavimo veiksmažodžių galūninis *i* kartais nukrinta, kartais ne, pvz.: *est* (28, 3; 30, 15 ir kt.), *dost* (71, 18), *giest* (63, 16 ir kt.), *esti* (17, 8 ir kt.), *dosti* (25, 4 ir kt.), *serkti* (70, 3). Taigi, Katekizme galūninio *i* visiško šiais atsitikimais nukritimo dar nėra, kaip kad jau yra įvykę šių dienų Žemaičiuose. Panašų dalyką pa-

stebėsime su tuo *i* ir kitais atsitikimais. Dar pastebėtina, kad liepiamojo nuosakoj ir kai kur kitur *i*, paprastai, išlaikomas Dešimtyje įsakymų (vadinasi, ne kasdieninėj kalboj) — *ne tureki*, *Ne gimki*, *Ne vszmuschki*, *ne waky*...

Dar pastebėtina, kad Katekizme nenukritęs *i* yra įvairaus kilimo, šių dienų tarmėse įvairiai tariamas, o Katekizme pakaitom eina dažniausiai su *e*: pvz., vns. viet.: *dągugi* (48, 1) ir *dąguie* (74, 22), *dienagi* (79, 23), *iszguldimi* (25, 7), *stany* (18, 8)...; *galvaie* (33, 10), *kune* (79, 10), *szemeie* (23, 10)... Matyt, kad čia buvo svyruojamasis tarimas — tarp *i* ir *e*, kaip kad yra šių dienų Žemaičiuose ar kitose tarmėse, pvz., žemaičių raseiniškių *pātem,ė i.sėdegem,ė* ([8] 19) ~ pačiame įsidegime.

Bemaž tą pat galima pasakyti ir apie sangražinių veiksmažodžių dalytę *-si*. Negalūnėje jos balsis šių dienų kai kurių žemaičių yra atvirai tariamas (*-se-*), galūnėje yra taip pat atviru virtęs, pusiau girdimas arba visai nukritęs: *sokū'roš^e* ~ sukūrusi ([8] 19). Katekizme galūnėse dažniausiai yra *-se*, pasitaiko ir *-si*: *kieliese* (21, 16), *makinase* (30, 23), *raschose* (13, 4), *skaitose* (13, 14)...; *dabaiesy* (34, 15), *stebisi* (72, 7). Dzūkuose ir Rytprūsiose čia yra aiškus *e* (*-se*). Tai leidžia manyti Katekizmo *e* (*-se*) esant gal ne tiek tarmybe, kiek senybe.

ė

Šiandien žemaičių, aukštaičių vakariečių šiauriečių bei Rytprusių tarmių galūninis nekirciuotas *-ė* virsta *-i* arba sutrumpėja: *dā'vi* ([8] 18) ~ davė, *pamā't^e* ([8] 11) ~ pamatė. Katekizme čia, paprastai, rašoma *e* (aptrumpėjęs): *padare* (9, 26), *milaschirdigiste* (20, 14).

Dėl *ė* antrinėje žodžio galūnėje žr. anksčiau. Apie galūninį *o* taip pat jau yra kalbėta. Nesiimant atskirai aiškinti kitų galūninių garsų, dar čia reikia nors paminėti vietininko lyčių trumpėjimą.

-je

Šiandien bemaž visose tarmėse vietininko lytys daugiausia yra sutrumpėjusios bei pakitėjusios. Tas pat yra ir Katekizme. Pvz.: *baszniczio* (11, 6), *diena* (55, 10), *walio* (12, 12), *walia* (67, 4), *malane* (47, 15), *karaliste* (63, 6), *szeme* (51, 8), *dąngui* (28, 22 ir kt.), *Karaliavczvi*. Šių galūnės sutrumpėjimo ypatybių rastume šiandien žemaičių, aukštaičių vakariečių šiauriečių ir kitose tarmėse.

2. Morfologija

Morfologijoje gaunamas tas pats vaizdas, kaip ir fonetikoje, nors čia aukštaitiškas elementas yra ryškesnis. Nesiimdami čia visų gramatinių kategorijų nagrinėti (kai kas jau ir fonetikoje paliesta), paimsim tik *ia-* ir *i-* kamieno daiktavardžio pavyzdžius ir įvardį *tas* (žr. 1 lent.). Juos linksniuodami palyginame su Salantų (donininkų) ir Pāgramančio (dūnininkų) linksniavimu. Prie Pāgramančio visur išlaikytų fonetine rašyba lyčių duodami literatūrinės

	Katekizmas		Salantai		Pagramantis		Katekizmas		Salantai		Pagramantis		Katekizmas		Salantai		Pagramantis	
	1		2		3		1		2		3		1		2		3	
V.	szadis, kraus	jáutis, krāus			štes ~ vės < vėjās		dalis		ākės		širdis		tas(at)		tās		tās	
K.	szadzia	krāujė			šteje ~ vėjo		nakties, nak- ties, vgnis		ākėš, ōgnės		širdis ~ širdiēs		to, ta		tūo ~ tō		tūo	
N.	jauczini	krāujou			šteju ~ vėjuo		szirdij, iszminčiai		ākėi		širdie ~ širdžiai (širdel)		tam		tām		tām	
G.	szadi, kraugi	jáuti, krāuji			šteji ~ vėjį		vgni		ākī		širdi		tq		tōn ~ tañ			
I.	szadziu	krāujų			šteju ~ vėjū		szirdi, -e		ākė		širdi.m.		tu		tōu ~ tuō		tū ~ tuō, tu.m. ~ tumi, tū.m. ~ tuomi	
V.	szadegi, kraugeie	jáutie, vfejie			štejie ~ vėjėje		naktie, naktie		ākīž		širdie ~ širdėje		tame, toisamy		tāmė			
Š.	sunchi	bālōndi			(šteji ~ vėjį)		weschpate				(širdis)							
V.	szaden	krāujė			šteje ~ vėjai		dalis		ākis		širdis ~ širdys		te		tēi		tī*	
K.	szadziu	krāujūm			šteju ~ vėjų		akiu		ākūm		širdžū		tu		tūm		tū*	
N.	szademis	krāujėms			štejamis ~ vėjiams		akims		seserims		širdims		tinis, [t(i)em(u)s]		tāms		tī.ms ~ tims	
G.	szadzius	krāujūs			štejus ~ vėjus		szemepatis		ākis		širdis		tus		tūs		tūs ~ tūs	
I.	szadens	krāujės			štejis ~ vėjais		akimis		sēsereimis		širdi.m.s ~ širdimis		tais		tās			
V.	hukiusu	krāujūs			štejus ~ vėjuse				sēsėries		širdisė				tūs		tūs*	

kalbos rašmenimis atitikmenys. Pirmųjų dviejų skilčių pavyzdžiai yra paimti iš Ch. Stango studijos (žr. [8] 163), o trečiosios — surankioti iš P. Joniko tarmės aprašo (žr. [9]).

Matome, kad Katekizmo pavyzdžių kai kurie linksniai labiau sutampa su Pagramančio, o kai kurie — su Salantų lytimis; yra ir bendrų žemaitybių, pvz., *tims, tus*. Be to, yra ir aiškių nesutapimų — tai aukštaitybės, pvz., *jauczui, nakties*, senoviškesnės žemaičių lytis, pvz., vns. įnag. lytis *tu*, kurią mums paliudija Daukantas. Lytis *ischmintie* esanti Klaipėdos krašte ir apie Kelmę. Jos nesvetimumą ir dounininkams rodo Salantų *àkėi*. Tai naujesnė lytis. Senoji audininko lytis yra *szirdij* (su *-i* arba *-ij* galūne). *i-* kamieno vns. kilm. lytis yra trejopa: aukštaitiškoji *-ies* (*nakties*), už kurią dažnesnė *-es*; taip yra dažniausiai su galūnėje kirčiuojamais žodžiais; šaknyje kirčiuojami žodžiai, paprastai, turi *-is*: *vgnis* (apie *ugnies*... šaknyje kirčiavimą žr. [11] § 66), bet ši galūnė vargiai yra žemaitiška. Plg. [5] § 331. Dgs. viet. lytis *hukiusu* (= *ūkiūsu*) yra bendra tipiška žemaitybė, kaip ir *tims, tus*. Nuo šiandieninės žemaičių lyties tik tuo skiriasi, kad turi dar senąją galūnę *u*. Plg. dar dūnininkų *baikū's* ~ vaikūse, *gerū's* ~ gerūse, dounininkų *gèrū's* ([9] § 81 ir 103), Rytrūsių žvejų (tarp Rūsnės ir Labguvės) *girtū'klis* ~ girtūklis, *βirtū'klis* ([10] 25). Katekizmo vns. viet. *szadegi, kraugeie* yra *ė-* kamieno lytis, kaip ir, pvz., *žemėje*; tas pat yra ir su *nakteie, naktie* (skiemuo *-je* nukritęs) ~ naktėje. Tą patį kamieną turime Salantų ir Pagramančio pavyzdžiuose: *jáu'tie, βiejie* ~ jautėje, vėjėje, *àkiē* ~ akėje, *βir'diē* ~ širdėje. Taigi čia *ia-* ir *i-* kamienai perėję į *ė-* kamieną. Šis perėjimas pasitaiko dar ir kituose kamieniuose. Taip yra Katekizme, taip yra, rodos, visuose Žemaičiuose bei iš dalies ir Rytrūsių žvejų tarmėje. (Plg. [9] §§ 79, 83, 87 ir [10] 31.) Kiti linksniai aiškintini arba galūnių trumpėjimu, arba visuotinėmis žemaičių tarmės fonetinėmis ypatybėmis, arba tuo, kad Katekizmo išleidimo metu žemaičiai kai kurių dabartinių, kaip fonetinių, taip ir morfologinių, ypatybių dar neturėjo. Be to, kaip jau minėta, nemaža dalis yra ir aukštaitybių.

3. Žodžių daryba

Jau iš morfologijos pastebėjome, kad ypatingai vienaskaitos vietininke Katekizme, kaip ir visuose Žemaičiuose, yra skirtingas nuo dabartinės literatūrinės kalbos kamienas. Panašių kamieno skirtumų, žinoma, rastume ir visuose linksniuose. Vietoj dabar įsigalėjusio būdvardžių *u-* kamieno aptinkamas senesnis visų lietuvių *a-* kamienas: *biauras*, vns. kilm. *biauraia* (41, 4), *ramas*, dgs. vard. *ramij* (37, 13) ~ ramūs, *stiprij* (37, 14) ~ stiprūs.

Žemaičiuose daugiau negu kur kitur mėgiama būdvardiniuose daiktavardžiuose priesaga *-ima-*: *karštīmas* (karštas viralas — Vieksniai), *plonimas* (smilkinys — Endriejāvas, Kvėdarna, Salantai). Su šia priesaga tik iš Katekizmo turime žodį *biaurimas* (53, 4) (biaurumas, nusidėjimas) — iš niekur kitur jis nežinomas. Savo daryba išsiskiria ir *skaitlius* (31, 4), dabar ar seniau daugiausia pažįstamas Žemaičiuose ir Rytrūsiuose. Plg. [12] § 106. Ypač charakteringa Katekizme priesaga *-aujima-*: *kierschtaugimas* (35, 15; 36, 9) ~ kerštauji-

mas, *paliaugimas* (47, 9) ~ *paliaujimas*, *kariaugimas* (55, 3). Šios rūšies darinių užtinkame dar Bretkūno raštuose (žr. [13] 2, 129 ir [14] Jozuė IV 13) ir daugiau niekur, taigi sunku pasakyti, ar tai buvo tik raštų, ar šnekamosios kalbos padaras. (Plg. [12] §§ 126, 210.)

Žinome, kad žemaičių kaip dabar yra, taip ypač seniau buvo mėgiami įvardžiuotiniai būdvardžiai. Jų apstu ir Katekizme. Štai tik iš vieno 25 psl. keletą galima pacituoti: *piktaia welna* (2), *milasijs diewas* (7), *schwentaigi kuna* (11), *teisusis kunas* (16), *teisiausesis liudimas* (22).

Priesagos *-ininka-* ir *-inyka-* abi gyvojoje kalboje plačiai pažįstamos. Pirmąją daugiausia vartoja žemaičiai, pažemaitės aukštaičiai bei Rytprūsių tarmės, antrąją — aukštaičiai rytiečiai, viduriečiai ir vakariečiai pietiečiai (apie Prienus, Kapsuką, Vilkaviškį). Seniau ji buvo plačiau pažįstama. Ją turi Rytprūsių senieji rašytojai Bretkūnas, Vilentas, Vaišnora ir kt. (žr. [12] § 92). Ją turi Valančius, Daukantas. Ji, *-inyka-*, ne *-ininka-*, yra ir Katekizme: *Letuuinikump* (8, 2), *neteisiniku* (29, 1 ir 4 iš apačios), *hvkinku* (33, 1), *Letuwinikus* (39, 6).

Vietoj priesagos *-aitė* Katekizme turime *-eitė* pavyzdyje *tarneitė*: dgs. vard. *tarneites* (36, 13), vns. naud. *tarneitei* (57, 12). Ji užtinkama ir Bretkūno raštuose.

Žemaičiuose liepiamoji nuosaka yra perėjusi į *-ia-* kamieną: pvz., Pagramančio *e.i.kām* ~ eikiame, *e.i.kāt* ~ eikiate (žr. [9] § 149). Čia galima būtų gretinti ir Katekizmo lytis: *garbikiem* (48, 14), *imkiet* (8, 4; 29, 8), *giwenkiet* (9, 14), *permanikiet* (11, 7), *makikiet* (24, 10) ir t.t. Čia *i* po *k* yra minkština-masis ženklelis; *e* gali būti vietoj *a*, jeigu ne iš *i*. (Plg. [5] § 31.)

Iš aukštaitibių pažymėtina priesaga *-ana-*: *dawana* (47, 3 ir 10) vietoj žemaitiškosios *-ena-*: *dovenā*, *dovenoti*.

4. Žodynas

Kaip žodžių daryba, taip ir pats žodynas Katekizmo tarmei pažinti bei atskirti ypatingai ko neduoda. Tam nepalankus yra pats knygos turinys, kuriam išreikšti yra labai bendros žodinės priemonės, paskui dažniausiai pasikartojančios ir kitų rašytojų to pat ar artimo turinio raštuose. Net ir toks tipiškesnis žodis, kaip *daugsinti* ~ *dauksink* (50, 2), užtinkamas ir Bretkūno, ir Daukšos ([15] 106), ir Donelaičio raštuose. Arba senybe bei archaizmu virtęs jungtukas *betaig* (52, 9), *betaigi* (37, 7) užtinkamas Bretkūno ([14] 2, 104), Vilento ([16] 15), Daukšos ([15] 37 ir 598) ir kituose senuosiuose raštuose.

Vis dėlto surastume vieną kitą žodį, kuris savo lytimi ar reikšme žemaičiams yra savas: *druktibe* (53, 5) ~ *drūktybė* (stiprybė) reikia gretinti prie žemaičių *drūkst*, *ans* (68, 7) reikšme „jis“ ir *weizdedauau* (11, 4) (žiūrėdavau) turime irgi žemaičiams priskirti. Dar paminėtini čia *didžiaus* (31, 9) (*didžiaus*) reikšme „ypač“ ir *weikiaus* (10, 6) (greičiau).

Iš charakteringesnių aukštaitibių paminėtina: *trėkti* — *netrekiet* (16, 22) (nenaikinkit, dabar tik dzūkų pažįstamas), *væzu* (33, 13) ~ užu (už), priešdėlis *ata-*: *attadokiet* (32, 17) ir kt. Žinoma, kai kurie toki dalykai gali būti ir senybės.

III. KAI KURIOS IŠVADOS

1. Mažvydo Katekizmo lokalizacija žemaičių tarmėje

Įrodžius, kad Katekizmo kalbos tarminį pagrindą sudaro žemaičių tarmė, dar lieka įrodyti, kuriai, būtent, žemaičių vietai bei patarmei jis artimiausias. O tai jau yra keblusis reikalas. Tiesa, Ch. Stangas, kaip jau pradžioje minėta, savo kruopščiais moksliniais tyrinėjimais remdamasis, prieina išvadą, kad Katekizme ryškiausias yra šiaurės vakarų žemaičių tarminis elementas. Pagal Ch. Stangą, jeigu Mažvydo laikais dūnininkų — dounininkų tarminė riba buvo jau ta pati, kaip ir šiandieninė, tai Mažvydas turįs būti kilęs iš apylinkės, kuri esanti į vakarus nuo ribos Švėksna — Kvėdarna — Varniai — Raudėnai (plg. [5] 168 psl.). Vadinas, Mažvydas ne dūnininkas. Toliau (§ 335) Ch. Stangas mėgina sugriauti A. Šleicherio argumentus, kuriais Mažvydas yra priskirtas Klaipėdos kraštui. Taigi, Mažvydas ne dounininkas. Lieka, ypač Ch. Stango prisilaikant, priskirti Mažvydą dounininkams, vadinas, šiaurės vakarų žemaičiams. Nors aiškiai nepasakoma, bet iš kai kurių Ch. Stango paliestų fonetinių kalbos duomenų (plg. [5] 169 psl.) atrodo, kad jis Mažvydo į patį šiaurės vakarų kampą nelinkęs nukelti. Pagaliau (§ 337) Stangas pasisako, kad dar smulkiau lokalizuoti jau nedrįstas.

Nesiimdami visos Ch. Stango operuojamosios medžiagos kaip reikiant patikrinti ar trūkstamą apščiai papildyti ir pagal tai savarankiškai išvadas daryti, turime bemaž visus jo teigimus bendrais bruožais teigiamai priimti. Ch. Stangas lituanistikos mokslui yra nusipelnęs ne tik šiuo vienu tyrinėjimu. Ypač reikia čia paminėti jo prisidėjimą prie „Lietuvių žvejų tarmės Prūsusoje“ aprašo. Net nuostabu, svetimtautis — norvegas duoda mums vykusius lietuvių tarmių tyrinėjimus. Tai nuteikia su pasitikėjimu žiūrėti ir į jo studiją apie Mažvydo Katekizmo kalbą, kurioje, nors ir ne visai pilnai, aptartas ir tarmės klausimas. Apie tą studiją labai teigiamai atsiliepdamas, lituanistikoj žinomas profesorius E. Frenkelis taip rašo: „Kai dėl Mažvydo tarmės, kurią Stangas tyrinėja sekančioj savo knygos daly, mes galime pritarti šio mokslininko nuomonei, kad rašytojas naudoja viena iš šiaurės vakarų žemaičių tarmių. Bet kol kas negalime tiksliai išspręsti, kokią iš jų jis vartoja. Tikra yra tik tai, kad Mažvydas nebuvo gimęs Klaipėdos krašte. Jau tas faktas, kad jis nemokėjo vokiškai, neleidžia ieškoti Mažvydo tėviškės Mažojų Lietuvoj. Ch. Stangas mano, kad Mažvydo tarmės rytų ribą sudaro linija, einanti nuo Švėksnos per Kvėdarną ir Varnius iki Raudėnų. Mažvydas nerašo grynai žemaitiškai; jis vartoja ir kai kurias aukštaičių tarmių ypatybes. Tai nenuostabu: juk Mažvydas yra Vilento, t.y. aukštaičio, pusbrolis. Bažnytinius dalykus Mažvydas apskritai nusako aukštaičių tarmės dėsniais. Stangas stropiai išmoko dabartines žemaičių tarmes. Jis aplankė kelis kartus Lietuvą, ypač Žemaitijos sritį. Abejodamas dėl žemaičių žodžių lyties, jis kreipėsi į tame krašte gyvenančius mokslininkus, kurių nurodymais jis naudojos Mažvydo tarmei gvil-denti ir jos vietai kuosiauriausiai nustatyti, nors jis neslepia, kad Mažvydo ir dabartinio laiko tarmių ribos kiekvienu atveju nesutampa“ ([17] 141).

Kad Ch. Stango lokalizacija yra ne be pagrindo, kad ne iš piršto išlaužta, tam paminėsime dar tik nors vieną kitą kalbos duomenį (kai kas jau yra anksčiau pasakyta).

Vienaskaitos vietininko linksnyje kaitaliojimasis *e* (kilusio iš **en*) su *i* (*Galwagi* 24, 9: *galwaie* 33, 10) leidžia spėti Katekizmo tarmę tarus siaurą *e* arba platų *i*. Šiam tarimui artimiausias yra vidurinių žemaičių tarimas, tolimiausias pačių pietinių; šiaurinių tarimas dėl galūnių trumpėjimo neaiškus. Pvz., pagramantiškiai sako: *patšemė dugnė* ([9] 88) ~ pačiame dugne, švėkšniškiai — *pāṭēm,ė i:sēdegēm,ė* ([8] 19) ~ patemi, -e įsidegemi, -e, telšiškiai — *pātem,ė dōgn,ė* ([8] 11). Tas pat yra vienaskaitos įnagininko linksnyje ir kitais panašiais atsitikimais.

Jeigu žodžio *davė*: *devė* lyčių vartojimo ribos būtų XVI a. tos pačios, kaip ir dabar, tai Mažvydas negalėtų būti nei iš pietų rytų žemaičių kampo, nei iš pajūrio — į vakarus nuo ribos Veiviržėnai — Kartena — Salantai — Mūsų sėdis. (Plg. [5] 168.) Senesnė lytis esanti *davė*, tačiau Mažvydas jau turi *devė*: *deve* (11, 10; 26, 6), *iszdeve* (33, 13). Šiandien *devė* turi visa vidurio Žemaitija, taip sako apie Biržus ir Rytprūsių žvejai. Kad Mažvydas nėra kilęs iš pajūrio srities, tai yra ir ne iš Klaipėdos krašto, šių dienų kalbiniais duomenimis sprendžiant, dar rodo ir tai, kad šiandien pajūrio žemaičiai (Plungė, Salantai, Skuodas, Kretinga, Klaipėda) kamiengaliuose visai neturi afrikatų. Pvz., afrikatų nemėgstantieji pajūrio žemaičiai sako: *būtio, matiau, vediau* ~ būčiau, mačiau, vedžiau, o Katekizme tokių dalykų dar nebeužtinkame.

Ar tik ne dėl to, kad Mažvydas mokėsi ir Katekizmą išleido Karaliaučiuje, jis imtas prūsų lietuviu vadinti bei laikyti Mažosios Lietuvos pirmuoju rašytoju; pvz., plg. tokį pasakymą: „pirmieji Maž. Lietuvos rašytojai (Mažvydas, Vilentas, Bretkūnas...)“ ([18] 14). Tikriausiai dėl to susidaro palinkimas ir pačią Katekizmo kalbą bei tarmę su šia apylinke identifikuoti, ypač, kad ir A. Šleicheris Mažvydo Katekizmą priskiria klaipėdiškių tarmei, aiškiau, rodos, geografinio ploto neapibrėždamas.

Taigi, visi iškeltieji kalbiniai duomenys rodo daugiausia tai, kad Katekizmo tarmė yra artimiausia šiandieninėms šiaurės vakarų (išskyrus patį kampą) ir vidurio žemaičių tarmėms. Jo autoriui bei vertėjui iš ten kildinti aiškiai prieštaraujančių kalbos bei tarmės duomenų, rodos, ir neturime.

2. Aukštaičių tarmės elementas Mažvydo Katekizme

Apie kai kurias pasitaikančias Katekizme aukštaitiškas jau atskirom progom esame užsiminę. Būna tik čia vienoj vietoj kai ką paryškinti ar pakartoti.

Žiūrėdami žemaitiškojo garsų dėsnio, iš viso aukštaitiškų terandame tik šešias, pvz.: *gieidza* (29, 9), *treczas* (19, 1)... (žr. šio straipsnio II, 1, b).

Nemažai aukštaitiškų turime ir ten, kur vartojamas dvibalsis *ie*. Tik čia tos aukštaitiškos yra dviejų rūšių. Vienos, galimos pavadinti bendrybėmis, aukštaičių ir žemaičių vienodai tariamos; čia turime žodžius: a) *dievas*,

b) *niekakiu* (neiginyje *nie-*), c) slaviškus skolinius, pvz., *wiera*. Kitos pasitaiko įvairiais atskirais atsitikimais. Dažniausia aukštaitybė čia yra *diena*, matyt, kaip labiausiai populiarius bei kasdieniškas žodis; rečiau ar tik po syki pasitaikančių pavyzdžių turime įvairių: *liekas* (22, 11 ir 13), *liepk* (56, 13 ir 21), *lieszuwis* (39, 19), *sziebk* (47, 6), *sziedu* (73, 8), *tiemus* (25, 4), *tiasas* (34, 20), *wiena* (54, 17), *wieschpatijs* (55, 12).

Aukštaičių dvibalsio *uo* Katekizme visai nepasitaikė rasti. Aukštaitybėmis tegalimos laikyti tik tos, kur vietoj visų žemaičių *ū* (Mažvydo paprastai *u*) Katekizme parašoma *o*; iš tokių tėra: *Visosu daiktosu* (8, 21), *schwentosius* (20, 19).

Įvardžio *man a* vietoj žemaičiai taria *o*, *u*. Kad šis reiškinys lietuvių kalboje yra senas, rodytų 1572 m. dokumento pavyzdys: *kaip mon dewas padieck* ([19] 39, 16). Katekizme čia rašoma *a* — kaip ir daugelio aukštaičių.

Vietoj žemaičių *duovena*, *duovina* (~ *dovena*) Katekizme rašoma *dawana* (47, 3) ~ *dovana*; taip pat ir — *dawanati* (10, 4) ~ *dovanoti*.

Tokių ar kitokių įvairios rūšies aukštaitybių rastume ir daugiau. Ypač dar kiekvienam krinta į akis žodyno ar morfologiniai dalykai (pvz., *a-* kamieno naudininkas — *jauczui* (31, 11). Tačiau pastebėtina dar, kad dėl paties turinio žodynas yra toks universalus ir siauras, kad iš jo kokių nors išvadų nedrąsu daryti.

Kad iš aukštaičių tarmių čia nėra rytiečių ar dzūkų elemento, rodos, įrodinėti nereikia. Pasitaikantieji tokie dalykai, kaip pvz., *attadokiet* (32, 17), yra, greičiausiai, senybės — tai pasitaiko ir kituose senuose ne rytiečių raštuose, pvz., Petkevičiaus *ataduome* ([20] 32). Nekirčiuotų ilgųjų galūninių balsių trumpėjimas bei trumpinimas sutinka su aukštaičių vakariečių šiauriečių ištarimu. Apskritai, galime pasakyti, kad aukštaitybės yra iš aukštaičių vakariečių kalbos.

Apie to ryškaus aukštaičių tarmės elemento priežastis, nieko tikro nežinodami, galime tik spėlioti. Iš jų paminėtina: 1) giminystė ir bendradarbiavimas su aukštaičiu Vilentu; 2) kiti talkininkai bei bendradarbiai aukštaičiai; 3) Mažvydo ir bendradarbių bendros studijos ir Katekizmo išleidimas Karaliaučiuje; 4) žodžiu skelbtieji tikiškiečiai dalykai jau galėjo būti šiaip ar taip apibendrinti bei prie kitų tarmių mėginę prisitaikyti; bendrinamasis bei pritaikymo tikslas, reik manyti, ir Katekizmo autoriui nebuvo svetimas, ypač, kad jis ir kreipiasi į „milosius bralius ir seseris Letuwinikus ir szemaiczius“ (39,6).

LITERATŪRA

1. Mažvydas, Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams, Spaudai parūpino dr. Jurgis Gerullis, Kaunas, 1922.
2. F. Specht, Šyrvids Punktai sakimu, Göttingen, 1929.
3. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, 1, Kaunas, 1924.
4. A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės (rankraščio teisėmis, stud. J. Laboko užrašai), Kaunas, 1935.

5. Ch. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo, 1929.
6. J. Endzelin, Lettische Grammatik, Riga, 1922.
7. A. Salys, Archivum Philologicum, Nr. 4, 21 — 34, Kaunas (1933).
8. G. Gerullis, Litauische Dialektstudien, Leipzig, 1930.
9. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939.
10. J. Gerullis, Ch. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Frūsuoše, Kaunas, 1933.
11. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935.
12. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1941.
13. Postilla, tatau est, Trumpas ir Prastas Iszguldymas, Euangeliiu... Per Janą Bretkuna, 1—2, Karaliaucziue 1591. Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto Mokslinė biblioteka, LR 1621—1622.
14. Biblia, tatau est Wissas Schwentas Rasztas Lietuwiszakai perguldytas per Janą Bretkuna... (1590, rankraštis).
15. Postilla Catholica... Per Kúniga Mikaloiv Davkszą... perguldita... Wilniui... 1599.
16. Enchiridion, Catechismas maszas... pergulditas... per Baltramiejū Wilentha... Ischspaustas Karalauczui MDLXXIX.
17. E. Fraenkelis, Archivum Philologicum, Nr. 2, 140 — 143, Kaunas (1931).
18. P. Skardžius, Archivum Philologicum, Nr. 4, 7—20, Kaunas (1933).
19. J. Gerullis, Senieji lietuvių skaitymai, Kaunas, 1927.
20. Polski z Litewskim Katekizmem... Nakładem... Malchera Pietkiewicza, ... w Wilnie... 1598.

ГОВОР ПЕРВОЙ ЛИТОВСКОЙ КНИГИ

Ю. Ю. СЕНКУС

Резюме

В статье указывается, какой говор литовского языка принят за основу в переведенной М. Мажвидасом и в 1547 году изданной первой литовской книге „Catechizmvsa prasty szadei“ (в статье сокращенно называемой „Katekizmas“ — „Катехизис“).

В вводной части статьи приводятся имеющиеся предположения и проведенные исследования по данному вопросу, который лучше всех решался Х. Стангом в его труде „Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas“. Этому труду в статье и уделяется большое внимание. Станг приходит к следующим выводам: по происхождению Мажвидас был не из Восточной Пруссии; основа языка в „Катехизисе“ — северный или средне-жемайтский говор; говор „Катехизиса“ не чисто жемайтский, а с примесью аукштайтского. Далее, в статье коротко описываются некоторые изменения, происшедшие в литовском языке, территория жемайтского говора и его основные особенности, что является обязательным при решении избранного вопроса.

Во второй, основной, части статьи („Говоровые особенности Мажвидасского Катехизиса“) дается обзор фонетики, морфологии, словообразования и лексики первой литовской книги и указывается сходство ее языка с со-

временным жемайтским говором. Указывается, например, что вместо имеющегося в современном литовском литературном языке *ė* в Катехизисе пишется *e*, и *ie* (*tiews, milietį*); вместо *tiems, tuos — tims, tus*, вместо *žodyje — szadegi* (*žadėje*).

Указывается, что в „Катехизисе“ чаще всего встречающийся *a*, вместо имеющегося в литовском литературном языке *o*, как, например, в словах *bralei, szadei* (*broliai, žodžiai*), характеризуется как древнебалтийское явление.

Тот факт, то в основу „Катехизиса“ положен жемайтский говор, подтверждается так называемым жемайтским звуковым законом. Суть этого закона заключается в том, что перед окончаниями слов литовского литературного языка *-ia, -iai* (происшедшими из *-ā, -āi*, после мягкого согласного), *-iams* жемайтский говор, за исключением имен существительных IV-го склонения (*iu-* основы) и имен прилагательных, напр., *gačius, gačiai*, не имеет аффрикат (*č, dž*), напр., *kent, gaide* (в литературном языке *kenčia, gaidžiai*).

Этот жемайтский звуковой закон подтверждает, что говор „Катехизиса“ 1547 года является жемайтским. В „Катехизисе“ этот закон, за исключением нескольких аукштайтских языковых особенностей, сохраняется совершенно последовательно.

В третьей — последней части статьи („Некоторые выводы“), придерживаясь мнения Х. Станга, автор пытается локализовать язык „Катехизиса“ в жемайтском говоре. Хотя и нельзя ясно доказать, однако предполагается вывод, что в „Катехизисе“ яснее всего выступает северо-западный или среднежемайтский говоровой элемент (ср. в „Катехизисе“ чередование *e* с *i* в местном падеже: *galwaie, dienagi*). Встречающиеся в „Катехизисе“ особенности аукштайтского говора (аукштайтский говоровой элемент) являются общими для всех аукштайтов или только для западных аукштайтов. Причины возникновения в „Катехизисе“ аукштайтских говоровых элементов могли быть следующие: родство и сотрудничество Мажвидаса с аукштайтом Вилентасом; другие его сотрудники и помощники аукштайты; издание Мажвидасом и другими его сотрудниками коллективной студии и „Катехизиса“ в Кенигсберге и, в конце концов, попытка приспособить свой письменный язык к другим говорам.
